

D e G e e s t v a n d e S t e e n

BAKSTEEEN

mei 2002 nummer 35

UITGEVER

Koninklijk Verbond van
Nederlandse Baksteenfabrikanten
(KNB)

REDACTIE EN MEDEWERKERS

Ewald van Hal
Jaap Huisman
Bart de Vries

**PLANNING EN INHOUDELIJKE
COÖRDINATIE**

Hollander Van der Mey/MS&L, Den
Haag

ART DIRECTION

Mac's, Haarlem

VORMGEVING EN OPMAAK

Studio Tigges bNO, Voorburg

LITHOGRAFIE

Nederlof Repro, Cruquius

DRUK

Boom Planeta, Haarlem

REDACTIE-ADRES

Hoofdstraat 8
Postbus 51
6994 ZH De Steeg
026 4959110 (tel)
026 4951077 (fax)
knb@knb-baksteen.nl
www.knb-baksteen.nl

**ADRESWIJZIGING OF VERZOEK
OM TOEZENDING:**

Richten aan het Koninklijk Verbond
van Nederlandse Baksteenfabrikanten,
Postbus 51, 6994 ZH De Steeg
026 4959110

ISSN 0925-5923

Baksteen is het vakblad van het
Koninklijk Verbond van Nederlandse
Baksteenfabrikanten (KNB) en ver-
schijnt in controlled distribution drie
maal per jaar.

Het blad belicht trends in en opvattin-
gen over baksteen en architectuur. Het
wordt toegezonden aan
architecten(bureaus) en stedenbouw-
kundigen, tuin- en landschapsarchitec-
ten, ONRI-leden, centrale en lagere
overheidsinstellingen, aannemers
(BouwNed-leden), HIBIN-leden, onder-
wijsinstellingen en researchinstituten,
(vak)pers en relaties van KNB.
Copyright © 2002 KNB. Het overnemen
van artikelen als bedoeld in artikel 15
van de Auteurswet is niet toegestaan.

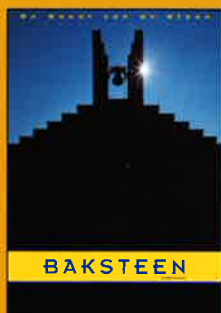

Foto omslag: Kim Zwarts (NHK S.O.W.
Markuskerk te Utrecht,
architect J.B. baron van Asbeck, 1956)

Steenfabriek Biezeveld B.V., Kerkdriel,
tel. 077 4742920

Brada Baksteen B.V., Oosterhout,
tel. 0162 460312

Brada Baksteen Esbeek B.V., Esbeek,
tel. 013 5169203

Brada Baksteen Oosterhout B.V.,
Oosterhout, tel. 0162 460312

Cementbouw Industrie, Heemstede,
tel. 023 5481481

Waalsteenfabriek "De Bylandt" B.V.,
Lobith-Tolkamer, tel. 0316
566233/566220

Steenfabriek "De Waalwaard" B.V.,
Dodewaard, tel. 0488 417253/417250

CRH Kleiwaren Beheer BV, Neer,
tel. 0475 518100

Kleiwarenfabriek Buggenum BV,
Buggenum, tel. 0475 591666

Kleiwarenfabriek Façade Beek BV,
Beek (L.), tel. 046 4372828

Kleiwarenfabriek Joosten Kessel BV,
Kessel, tel. 077 4628000

Kleiwarenfabriek Joosten Wessem BV,
Wessem, tel. 0475 562446

Daas Baksteen Zeddum bv, Azewijn,
tel. 0314 651644

Daas Baksteen, Steenfabriek

De Nijverheid B.V., Azewijn,
tel. 0314 651644

Daas Baksteen, Steenfabriek De Vlijt
B.V., Winterswijk, tel. 0314 651444

Vandersanden - Duijs Steenfabrieken
b.v., Hedikhuizen, tel. 0416 661393

Steenfabriek Leopold Engels BV,
Helden-Panningen, tel. 077 3060495

Hagens Steenfabrieken B.V., Oeffelt,
tel. 0485 361444

Hanson Baksteen Nederland BV,
Udenhout, tel. 013 5116611

Hanson Baksteen Erlecom, Erlecom,
tel. 024 6632036

Hanson Baksteen Lobith, Spijk,
tel. 0316 565111

Hanson Baksteen Milsbeek, Milsbeek,
tel. 0485 516551

Hanson Baksteen, Afferden (L.),
tel. 0485 531236

Hanson Baksteen Rijssen, Markelo,
tel. 0548 512592

Hanson Baksteen "De Roodvoet",
Rijswijk (Gld.), tel. 0345 558343

Hanson Baksteen Terra, Son,
tel. 0499 374222

Hanson Baksteen Timmermans, Elst
(U.), tel. 0318 471227

Hanson Straatsteen Daams, Spijk,
tel. 026 3399111

Hanson Straatsteen Doorwerth,
Doorwerth, tel. 026 3399111

Steenfabriek Hijlkema B.V., Delfzijl,
tel. 0596 624848

HUWA B.V., Angeren,
tel. 026 3259117

HUWA Baksteen Steenfabriek
Huissenswaard, Angeren,
tel. 026 3259117

HUWA Baksteen Steenfabriek Spijk,
Spijk, tel. 0316 566200

"St. Joris" Keramische Industrie B.V.,
Beesel (L.), tel. 077 4740100

Steenfabriek Klinkers B.V., Maastricht,
tel. 043 3478333

Korevaar Beheer BV, Zennewijnen,
tel. 0344 613656

Steenfabriek Schipperswaard BV,
Echteld, tel. 0344 613656

Steenfabriek Zennewijnen BV,
Zennewijnen, tel. 0344 613656

Steenfabriek Linssen B.V., Kerkrade,
tel. 045 5411222

Steenfabriek Nuth BV, Nuth,
tel. 045 5244321

B.V. Steenbakkerij Randwijk anno
1839, Heteren, tel. 026 4722389

Steenfabriek "De Rijswaard" B.V.,
Aalst (Gld.), tel. 0418 552221

Rodruza B.V., Nijmegen,
tel. 024 3224960

Rodruza - Steenfabriek Rossum B.V.,
Rossum (Gld.), tel. 024 3224960

Rodruza - B.V. Steenfabriek "De
Zandberg", Gendt, tel. 024 3224960

Steenindustrie Strating b.v.,
Oude Pekela, tel. 0597 613920

Terca Baksteen BV, Zaltbommel,
tel. 0418 597111

Terca Baksteen BV Steenfabriek
Bemmel, Haalderen, tel. 0481 463924

Terca Baksteen BV Steenfabriek
Haaften, Haaften, tel. 0418 597111

Terca Baksteen BV Steenfabriek
Heteren, Heteren, tel. 026 4722014

Terca Baksteen BV Steenfabriek
Kijfwaard Oost, Pannerden,
tel. 0316 371841

Terca Baksteen BV Steenfabriek
Kijfwaard West, Pannerden,
tel. 0316 371841

Terca Baksteen BV/Poriso, Brunssum,
tel. 0418 597111

Terca Baksteen BV Steenfabriek
Thorn, Thorn, tel. 0475 561255

Terca Baksteen BV Steenfabriek
Wolfswaard, Opheusden,
tel. 0488 443367

Steenfabriek Vogelensangh, Deest,
tel. 0487 512459

Opsmuk ja, maar niet te veel

Na Proctor & Gamble wil nu ook de provincie Zeeland van haar *brand* af. De imagocampagne 'Welkom in Zeeland' moet het beeld dat niet-Zeeuwen van Zeeland hebben, verbeteren. Het betekent ook het verdwijnen van Zeeuws Meisje. De voortekenen van dit verval waren al elders zichtbaar. Zo werd vorig jaar in Almere de spaarzaam declarerende wethouder Van Ling (GroenLinks) badinerend 'Zeeuws Meisje' genoemd. Die eertijds prijzenswaardige verzinbeelding van moderatie en soberheid ('Ons bin zuunig, hé') past kennelijk niet meer in deze tijd. En zo gaat meer op de helling. Heel lang was Nederland voor buitenlanders waarschijnlijk alleen goed te begrijpen via drie culturele sleutelbegrippen: onze relatie tot de voormalige koloniën, de Tweede Wereldoorlog en de gevolgen van een Calvinistische opvoeding. Vooral dit laatste aspect boet echter in snel tempo aan belang in. Wat ooit de betiteling van deugd was – de geestelijke last van het oneindige zondebesef daargelaten – geldt nu als hét symbool van bekrompen saaiheid. Ongetwijfeld speelt de toegenomen welvaart in Nederland daarin een rol. Gedurende de afgelopen acht jaar

groeide onder Paars het nationaal besteedbaar inkomen bijvoorbeeld met 25 procent.

Tegelijk zijn meer mensen dan ooit bevangen door spiritualiteit. Er is een weelderig scala gegroeid van elke denkbare mengvorm van religiositeit, new age sensibiliteit, bijgeloof en magisch denken. Het geloof in leven na de dood, hemel en hel en zelfs in het bestaan van wonderen neemt aanzienlijk toe. In 1999 geldt dat zelfs voor 40% van de bevolking.

Hoe zit dat met de architectuur? De belangrijkste ontwerpopdracht voor architecten lijkt nu het scheppen van beeld te zijn. Spelen symboliek, rituelen en ceremonies daarin nog een rol? De bonte sortering architectuurstijlen op Vinex-locaties suggereert dat alles kan, of moet. Toch loopt daar dwars doorheen, als een soort herinnering aan onze zuiniger natuur, een koppige stroming die het sober houdt. Niet uit financiële beneptheid – vaak zijn de woningen en gebouwen zelfs duurder – maar vanuit een boeiende opvatting dat in de beperking aan middelen een eigensoortige waarde ligt besloten. Daarom: over spiritualiteit in het bouwen.

4 OP ZOEK NAAR EEN HOLLANDSE MOSKEE

Door Jaap Huisman

De moskee wordt als architectonisch en cultureel fenomeen zichtbaar in de Nederlandse samenleving. Dat duidt op een zelfbewustzijn van een groep die nu haar identiteit wil uitdragen. Die groep zoekt in eerste instantie aansluiting bij zijn wortels, want die vallen samen met de identiteit. Maar zonder de symboolwaarde te verontachtzamen, worden voorzichtig ook Hollandse kenmerken geïncorporeerd in de nieuwe, nog oosters ogende moskees. En daaruit volgt de logische keuze voor baksteen als bouw materiaal.

8 VORMGEVEN AAN DE GEMEENSCHAP

door Bart de Vries

Het geweld van originaliteit en individualiteit in de architectuur versluiert dat een stroming haar weg zoekt die daar wars van is. Die zich uit in soberheid en een fascinatie met het gewone. Over vanzelfsprekendheid in architectuur, concepten en de poëzie van de vorm.

14 ONDER ONGELOVIGEN

door Jaap Huisman

Francine Houben: 'Symbolen heb je nodig. De programma's voor nieuwbouwwijken zijn zó arm dat je naar een collectief moment zoekt.' Ashok Bhalotra: 'Ik houd van rituelen. Maar dan moet je wel plekken creëren waar rituelen kunnen ontstaan.'

16 VERGETEN MONUMENTEN

door Wim Meulenkamp

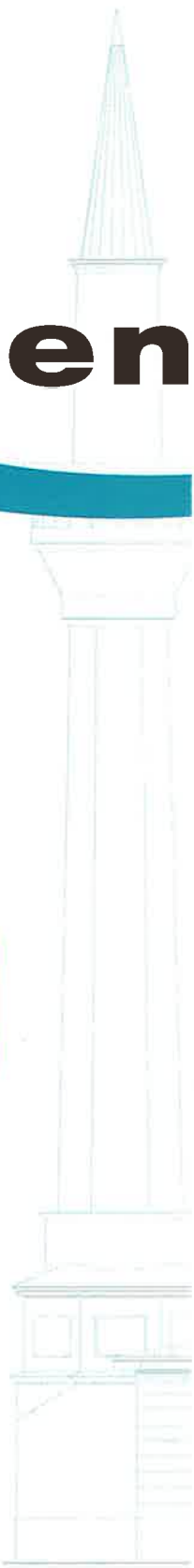
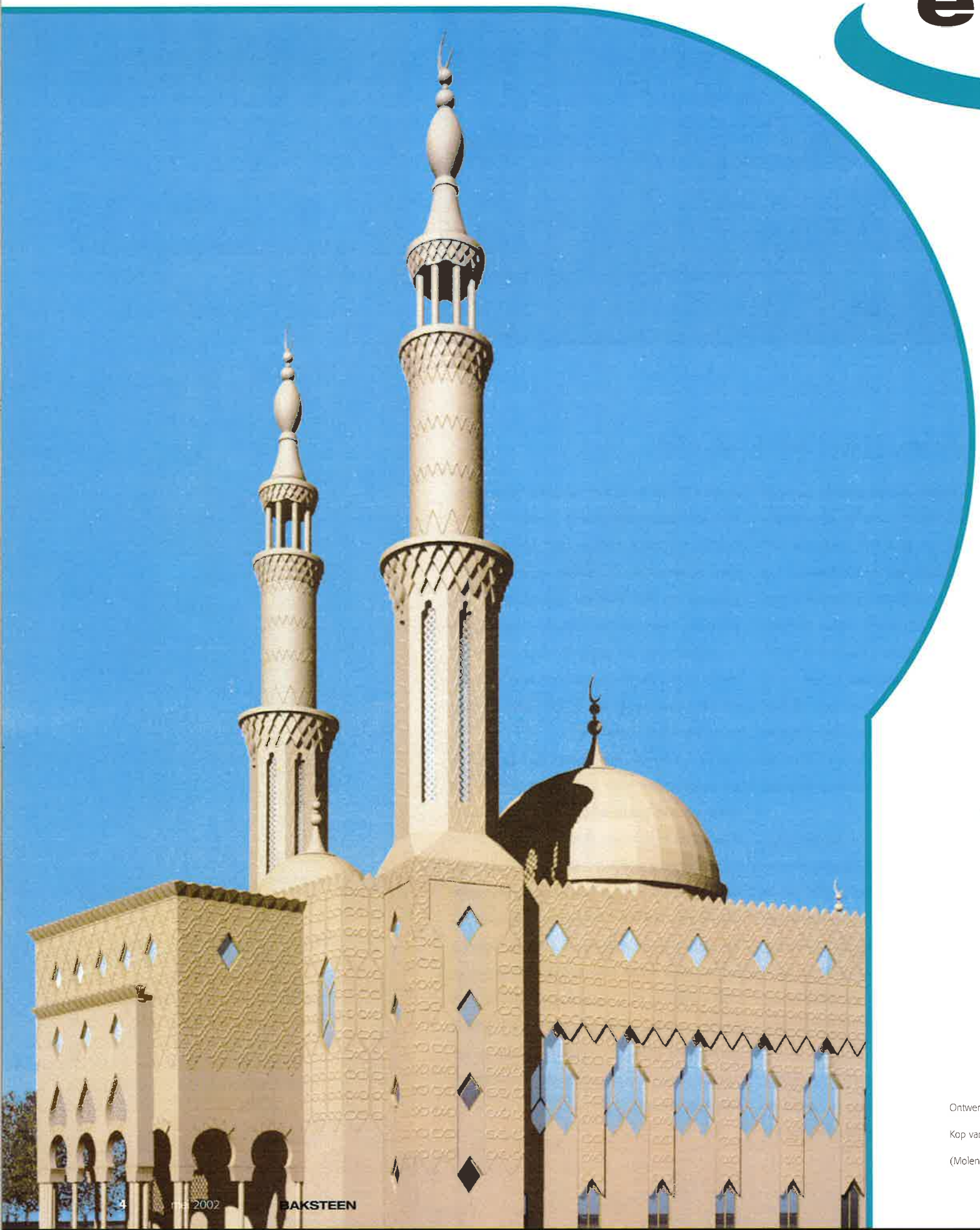
Ze zijn er nog met honderden. Soms wat smoezelig geworden, met een nieuwe uitbouw erbij, of juist leegstaand, wachtend op herbestemming of sloop. Denken we aan de kerken van de Wederopbouw, dan denken we snel aan beton. Maar zeer velen zijn in baksteen gebouwd. In een periode dat alles blijkbaar kon: modern, traditioneel, vernieuwend, reactionair, met zelfs hier en daar een gewaagd stukje proto-postmodernisme.

22 BOEKEN

23 DE TECHNISCHE RUBRIEK

een

Ontwerptekening Essalem Moskee,
Kop van Zuid in Rotterdam
(Molenaar & van Winden architecten)

◆ Op zoek naar Hollandse moskee ◆

De eerste generatie moskeeën was te vinden in afgedankte garages, drukkerijen of christelijke kerken. Maar het islamitisch reveil in Nederland doet zich nu voelen in de eerste echte architectonische iconen voor een gemeenschap die zich wil presenteren. Met een of twee minaretten, dat is afhankelijk van de traditie, maar soms wel met een Hollandse touch zoals het gebruik van baksteen. De Marokkaanse moskee in oprichting, Elsalam in Rotterdam, zou wel eens een stenen variant van het grote voorbeeld uit Dubai kunnen worden, maar bij de Aya Sofia aan de Baarsjesweg in Amsterdam is geen twijfel mogelijk: de steensoort van dat complex moet inclusief expressie aansluiten bij de Amsterdamse School in de buurt.

Haci Karacaer, voorzitter van de Turkse vereniging Milli Görüs, wil een moskee in de stijl van de Amsterdamse School bouwen aan de Baarsjesweg in Amsterdam. Baksteen is dan het geëigende materiaal, dat staat voor Karacaer niet ter discussie. De expressieve stijl zou het gebouw ook van zijn omgeving mogen overnemen. Zijn achterban lijkt wat behoudender: zou er niet wat meer Turkse folklore in het ontwerp kunnen worden toegepast? Dat is het geluid dat hij in de wandelgangen van de voormalige Opel-garage hoort, waar de oudere immigranten zich verzamelen om thee te drinken en te praten. Als wij Nederlanders dat vergelijken met Klein Istanbul, gezien de kruidige kooklucht die vanuit het theehuis komt, en de opgetaste aubergines en meloenen bij de groentenboer, begint Karacaer te protesteren. Dat vooroordeel moet uit de wereld. 'Wij wonen niet in Istanbul maar in de Amsterdamse Baarsjes, daar moet je je dan aan aanpassen, ook in de architectuur van de moskee.'

Toen de architecten Joris Molenaar en Wilfried van Winden uit Delft voor hun Marokkaanse opdrachtgever, de stichting Essalam Moskee, het voorstel op tafel legden de gewenste moskee in het district Feyenoord in Rotterdam aan te laten

sluiten op de middeleeuwse baksteenstijl die ze in hun documentatie waren tegengekomen, meer robuuste fortachtige gebouwen, werden ze onthaald op een negatief commentaar. De Marokkaan in deze tijd wil een modernere moskee, en niet terugrijpen op een oermodel. Ook het tweede voorstel, meer barok getint, kon de goedkeuring niet wegdragen. Dat zou weer te sprookjesachtig worden. Nu ligt er een ontwerp op tafel waar iedereen mee kan leven, de architecten inclusief. De referentie wordt niet gezocht in Marokko's geschiedenis, maar in Mekka, uiteraard. Toch ligt de letterlijke bron voor Essalam – of all places – in Dubai, waar een monochrome moskee van internet is geplukt, die als referentie dient. Van Winden is ter plekke gaan kijken en bracht tevens een bezoek aan de potentiële geldschietster en is door de bocht. 'Prachtig van proportie en kleur, geïntegreerd sierwerk met veel filigrain,' zeggen beiden in hun kantoor dat in een verleden dienst heeft gedaan als christelijke basisschool.

Ze merken wel eens gniffelend op dat hun moskee misschien de laatste 'klassieke' is, voor een generatie die nog behoefte heeft aan een symbool dat verwijst naar het vaderland. Zou voor de toekomstige generaties nog een nieuw gebedshuis gebouwd worden, en zo ja in welke

vorm? De architecten hebben er zo hun twijfel over. De voortschrijdende secularisatie onder autochtone Nederlanders, die in de jaren negentig een voorlopig hoogtepunt bereikte, lijkt de allochtone gemeenschappen weliswaar nog niet zo te raken. Maar zachtjes aan verandert dit wel. Tussen de eerste en tweede generaties Turken en Marokkanen zit nog weinig verschil in het zich deel voelen van de geloofsgemeenschap. Maar volgens het Sociaal-Cultureel Planbureau wijzen onderzoeken uit dat onder jongeren bij afwezigheid van de oudere generatie het aantal dat zich gelovig noemt lager ligt dan andersom. En misschien vordert die secularisatie zo snel dat er geen nieuwe 'traditionele' moskeeën meer nodig zijn. Hoe het ook zij, de emancipatie van de islam in de Nederlandse samenleving manifesteert zich in moskeeën die niet langer meer gevestigd zijn in afgedankte gereformeerde kerken, drukkerijen of, in het geval van Milli Görüs, in de voormalige Riva-garage, zoals hij in Amsterdam bekend staat. Onder Marokkaanse gemeenschappen is inmiddels zoveel geld gespaard dat 25 zich een eigen gebouw kunnen veroorloven, of vertrouwt – zoals de Marokkaanse stichting Essalam – op een schenking van een *foundation* uit Dubai. Of daar een luchtje aan zit? Molenaar en Van

Hadi Karacaer, voorzitter Turkse vereniging

Milli Görüs en initiatiefnemer moskee in Amsterdamse School-stijl

in De Baarsjes, Amsterdam (foto: Wim Ruijgrok)

Winden halen er hun schouders over op. 'We zijn daarin misschien naïef'. Ze ontleen voldoende vertrouwen uit het feit dat de gemeente Rotterdam een grond- en projectontwikkelings-overeenkomst met Dubai heeft.

De Delftse architecten zochten een moskee die de islamitische cultuur representeert. Dat levert een pikante uitwisseling op, Nederlanders die juist de identiteit voor de moslims in hun eigen cultuur zoeken, en Karacaer die aansluiting zoekt bij de Nederlandse architectuur. De voorschriften hebben volgens Molenaar en Van Winden, betrekking op hoogstens vijf onderdelen, waaronder de plaats van de *qibla*, en de verschijning van de minaret. Ze waren vooral verrast over de heldere organisatie (de indeling) van de moskee. Omdat er verder weinig op papier vaststaat gaf dat aanleiding tot menig overleg met het bestuur, dat ook niet precies kon aangeven wat wel of niet verplicht was in de moskee-architectuur.

REVOLUTIONAIR

De Turkse Koerd Karacaer is overtuigd van een Hollandse moskee aan een typisch Amsterdamse kade, waarbij hij denkt dat de plastische bouwstijl harmonieert met de Amsterdamse School. Opsmuk ja, maar niet te veel. Om de moskee heen staat in een halve cirkel een rijtje koopwoningen, uit de opbrengst waarvan woningbedrijf Het Oosten het gebedshuis voor een deel wil bekostigen.

Bovendien wordt er nog een parkeergarage onder het complex aangelegd. Kunnen de gelovigen straks hun auto parkeren, hun schoenen uitdoen en via vaste vloerbedekking naar de Aya Sofia lopen, zoals het gebedshuis gaat heten? Er verschijnt een brede glimlach op het gezicht van Karacaer. Nee, zo revolutionair zal het ook weer niet worden.

Daar staat een ander revolutionair wapenfeit tegenover: de Aya Sofia is ontworpen door de Franse jood Marc Breitman, die door Het Oosten werd voorgedragen toen het proces dreigde te verzanden, inclusief de keus van de architect. Breitman zou de taal van de traditie en van de mediterrane voldoende verstaan, zo had hij bewezen in een nieuwbouwwijkje aan de noordkant van de Slotterplas. Karacaer was na het zien van de woningen overtuigd. Breitman heeft gevoel voor details zonder zich te verliezen in frutsels en franje. 'Het is bovendien een man die goed kan luisteren en zich kan inleven in de andere partij.' Er wordt een historische brug geslagen in Amsterdam-West, als eind dit jaar de bouw zal beginnen.

Er is lang gewacht op en vooral lang gestreden tegen de bouw van de Aya Sofia, door een buurt die zich verzette tegen verkeersoverlast en getovorming. De komst van een parkeergarage vergoedt in dat opzicht veel. Maar misschien heeft ook de verzoenende opstelling van Karacaer en zijn pleidooi voor een 'aangepaste' moskee bijgedragen tot de omslag in menings-

vorming. Er is een bouwvergunning afgegeven, er is samenwerking gezocht met een progressieve woningcorporatie: op de dag dat er met Karacaer gesproken wordt, vertoefde de directeur van Het Oosten in Turkije om de detaillering van tegels en houtsnijwerk uit te zoeken. Voor ambachtelijke afwerking moet je in Turkije zijn, dat vak is in Nederland uitgewist. Karacaer kan weliswaar niet wachten totdat de moskee er voor zijn 'Milli Görüs' is, maar blijft met beide benen op de grond staan. 'Er zijn hier gelovigen die meer dan een minaret willen. Ik zie daar het nut niet van in. Dat zou de verhoudingen van het gebouw verstoren. Zo groot is het terrein nu ook weer niet. In de Turkse cultuur liet de sultan een minaret bouwen als hij een zoon had gekregen, teken van macht en status. Zoiets is in deze tijd niet nodig.'

LOUTER RELIGIEUZE BESTEMMING

De voorbeelden van geslaagde moskeeën haalt Karacaer uit een overzichtswerk over de islamitische bouwkunst waarin de vorm van de koepel, de ornamentiek en het silhouet van de minaret staan afgebeeld. Wat blijkt? Elk land drukt zijn eigen stempel op het gebouw, is ingehouden dan wel uitbundig. Daarbij lijkt de Turkse moskee nog een van de soberste exemplaren, zeker vergeleken met de gebouwen in het verre oosten. Hij loopt naar een getekende impressie, een fraaie pastel, van Breitman, in de gang van de oude garage. Rokende Turken om ons heen, hartelijke begroetingen. Een imposant bakstenen gebouw moet het worden, met als enige versiering sierranden onder de daklijst en een arcade aan de voorzijde. Die bekroont overigens niet de ingang, want het is de naar Mekka gekeerde muur. De gelovigen zullen opzij binnen komen, de vrouwen gescheiden van de mannen. Er is plaats voor een 800 moslims, voor het grootste deel afkomstig uit de directe omgeving.

Wat Karacaer betreft, blijft het bij een uitsluitend religieuze bestemming. Geen leslokalen of feestzalen: de Aya Sofia dient een religieuze taak te hebben, en houdt het daarom bij een bibliotheek en twee kantoren voor het moskeebestuur. Dat is anders in Rotterdam, waar de Essalam-moskee uitdrukkelijk ook een sociaal-cultureel centrum wil zijn, met zalen voor de jeugd, de vrouwen, de mannen, vergaderruimtes

Elk land drukt zijn eigen stempel op het gebouw, zij is ingehouden dan wel uitbundig

en een feestzaal. Voor Molenaar en Van Winden is het ook niet strikt noodzakelijk dat de moskee in stijl aansluit bij de omliggende buurt. 'Hij mag er als landmark best uitspringen.' Die plaats is een groenstrook langs het Varkensoordse viaduct, aan de kop van een park, en omdat de ruimte daar beperkt is voor een gebedsruimte voor duizend gelovigen en een totale oppervlakte van bijna 3000 vierkante meter, 'moeten we het ontwerp wat opstuwen', zegt Molenaar.

Bezien we het werk van het Delftse architectenbureau als een rijke maaltijd met uit- en inheemse ingrediënten, dan is de moskee daarvan niet het toetje waarop de kok zich uitleeft, maar de hoofdgang. 'Wat wij bereiden is geen stampot, maar een breed menu voor fijnproevers', is de vergelijking die ze maken. Van een exotisch uitstapje willen ze dan ook niet spreken. 'Het geeft ons de kans sierend te werk te gaan', zegt Molenaar. Let wel, niet versierend, want dat veronderstelt een toevoeging achteraf aan de architectuur. Opgelegd. De sier is een element dat van meet af aan wordt meegenomen in het ontwerp, zo blijkt ook uit de schetsen voor de Essalam, waar de minaret heel eigenwijs eindigt in een afgeslankte ui. Voorlopig, althans. Van Winden weet het nog niet precies.

GEEN TRADITIONALISTEN

Tot hun lichte ergernis worden Molenaar en Van Winden vaker te pas dan te onpas ingedeeld bij de traditionalisten: de opdracht voor de moskee zal dat oordeel alleen maar bevestigen. Molenaar wenst daarin een correctie. 'Er is discussie mogelijk over het modernisme als heersende stroming. Je kunt ook verdedigen dat de jaren dertig-stijl dominant is. Die was misschien even afwezig, maar duikt nu weer op. Trouwens, het gaat ons niet om het nabootsen of herhalen van die stijl, want dan ben je fout bezig. Als architect heb je de taak je binnen een bestaande stijl te vernieuwen.' Dat geldt ook voor de moskee, ook al bestaat die op papier: een klakkeloze

Dubai-imitatie mag en kan het nooit zijn.

Voor de materialisatie van de moskee hebben ze nog geen keuze gemaakt, maar het zou heel goed baksteen kunnen zijn, of een belangrijk detail van steen. Wel zijn ze opgetogen geraakt over het monochrome voorbeeld uit Dubai, waar de sier is toegelaten in muurreliëfs, nissen of koepel-filigraan en de plattegrond geometrisch. Overigens is het hele gebouw vanuit een geometrisch systeem ontworpen tot en met de vensters en de deuropeningen toe.

Gewoonlijk spitst de discussie zich toe op de minaret, zowel wat de vorm als het aantal betreft. De koepel is in de Turkse bouwcultuur een platte bol en blijkt in Marokko, volgens Van Winden, nog al eens te ontbreken. Daar heeft het dak het aanzien van een oplopend tentdak. Karacaer is wat strikter over de voorgeschreven typologie. In de ottomaanse bouwstijl is er sprake van een getrapte opbouw van koepels, boven een vierkante plattegrond en symmetrisch geplaatste minaretten. Zo'n conventionele opzet biedt garantie voor contemplatie: de gelovigen mogen niet worden afgeleid door onverwachte architectonische vondsten.

Molenaar en Van Winden zijn het daar mee eens. De architect is gehoorzaam aan de gangbare structuur en zoekt daar binnen zijn vrijheden. Alleen zo kunnen rituelen tot bloei komen. Dat is anders in de uitvaartcentra die ze gebouwd hebben, bedoeld voor uiteenlopende gezindten. Dergelijke gebouwen kunnen niet anders dan

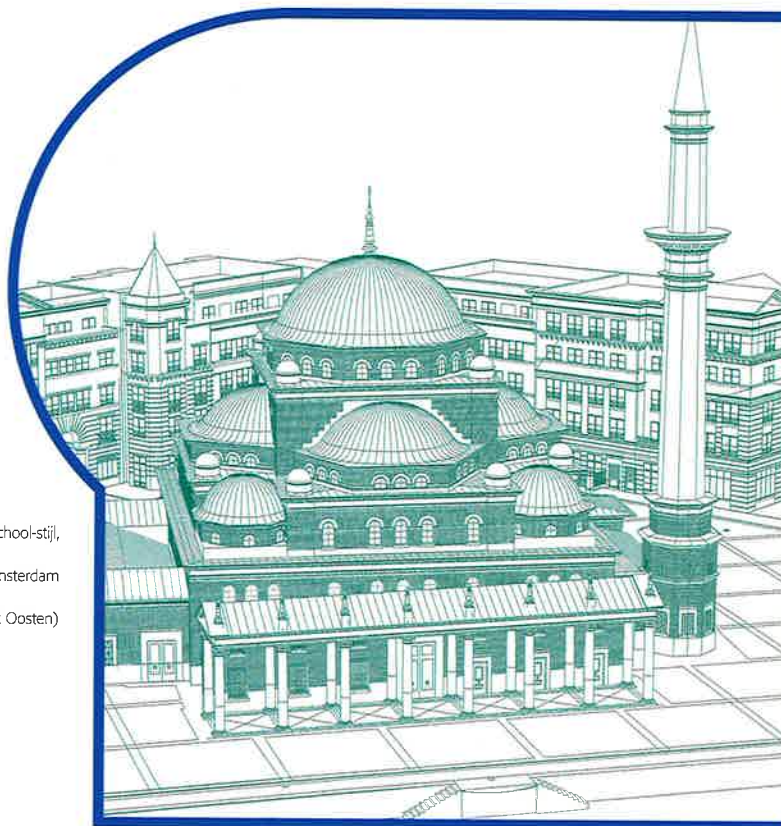
multifunctioneel zijn, omdat elk geloof, elk sentiment en elke sfeer er in moet passen zonder een letterlijk religieuze verwijzing. Een milde monumentaliteit, zo typeren ze het zelf.

MIDDENWEG

Dat de moskee als architectonisch en cultureel fenomeen zichtbaar wordt in de Nederlandse samenleving duidt op een zelfbewustzijn van een groep die nu haar identiteit wil uitdragen. Vreemd is het niet dat die groep in eerste instantie aansluiting zoekt bij haar *roots*, want die vallen samen met de identiteit. Voorzichtig worden de Hollandse kenmerken geïncorporeerd in die oosters ogende moskee, vandaar de logische keuze voor baksteen. Karacaer haalt daarom zijn neus op voor de onlangs in Rotterdam geopende Mevlana-moskee, met zijn kleurrijk gepleisterde muren. Dat beantwoordt naar zijn zin veel te veel aan het cliché van de duizend-en-één-nacht tempel, met ook nog eens veel te schrille kleuren. Het is nog te vroeg om te spreken over de kenmerken van de Hollandse moskee, maar de stemming wijst er op dat er een middenweg gevonden wordt tussen traditie en modernisme, tussen oost en west, zonder dat een aspect verloochend wordt: de symboolwaarde. De moskee moet de trots van de gemeenschap weerspiegelen. Twee geloven op een kussen? Het schijnt te kunnen.

Jaap Huisman

Tekening van moskee in Amsterdamse School-stijl,
De Baarsjes te Amsterdam
(afbeelding woningbedrijf Het Oosten)

Woningbouw Laagte Kadijk, Amsterdam (Claus en Kaan)

Vormgeven aan de gemeenschap

Doodordinair of doctrinair? Tussen de uitspattingen van individualisme vallen

van de weeromstuit de sobere gebouwen van een handvol architecten op.

Gebouwen die het individualisme neigen te neutraliseren. Die met minimale

expressie een maximaal rendement trachten te bereiken.

Simpelheid, bewuste beperking van uitdrukkingmiddelen, detaillering op

het scherpst van de snede.

In architectuur was soberheid lang een betaalbare bondgenoot van het modernisme. De gezochte beperking in middelen, het abstraheren van expressie – het paste zo mooi in het minimalistische budgetteren. Maar die typisch Nederlandse karaktertrek om de zaken niet te overdrijven en de balans steeds op de lijn van het gemiddelde te zoeken, lijkt in de wilde jaren negentig compleet overboord gezet. Van het wilde wonen tot aan de Vinex-stijlen: individualisme viert hoogtij. Steden trekken graag baanbrekende buitenlandse architecten aan om met wonderoplossingen te komen voor ambitieuze plannen. En op de toppen van die golven prediken enkele van de meest vooraanstaande architecten dat chaos een fundamentele menselijke conditie is en dat archi-

Appartementen Landsteinerlaan, Groningen (Claus en Kaan)

Woningbouw Amstelveenseweg, Amsterdam (Claus en Kaan)

tectuur die zou moeten reflecteren. Als veranderlijkheid een gegeven is, dan mag vergankelijkheid al in de conceptfase van architectuur een bewust onderdeel vormen.

Het hieruit resulterende geweld van originaliteit en opvallendheid versluiert dat er een andere stroming haar weg zoekt die niet opvalt, ja zelfs een uitgesproken streven koestert naar het 'gewone'. De uitdrukking daarvan in architectuur is er een van een dwingende soberheid. Dwingend, omdat het oog in eerste instantie door bijna niets specifiek wordt getrokken. Dwingend ook, omdat de kwaliteit zich alleen bij nadering, als 't ware stapsgewijs toont in de vorm van bouwkundige detaillering.

De Haagse architect Peter Drijver (Scala Architecten) legt een verband met de Nederlander en de Nederlandse polder. 'Er is bij mensen een intuïtieve herkenning of ze zich in een Noord-Hollandse polder bevinden of in een polder in Zuid-Holland. Diezelfde vanzelfsprekendheid zou in architectuur moeten zitten. Het moet mogelijk zijn in een nieuwbouwstraat te lopen en het oog zonder enige afleiding langs de gevelwand te laten glijden. Als architect zou je

jezelf een soort discipline moeten opleggen, om steeds te zien met hoe weinig het kan.'

'Er is bij ons een soort haat-liefde verhouding met architectuur,' zegt Kees Kaan (Claus en Kaan). 'De productiegolf van de afgelopen decennia heeft ertoe geleid dat wij zojuist een monografie van ons werk konden laten verschijnen waarin maar liefst 250 projecten en ontwerpen zijn opgenomen. En ik ben net 40! Enerzijds is dat mooi. Je kunt lekker veel bouwen. Maar anderzijds heeft die bouwexplosie ook tot gevolg dat er van alles wordt geprobeerd, elk experiment is leuk, we worden opgejut om letterlijk van alles uit te spugen. Je moet jezelf daarom dwingen niet aan de gemakzucht van het maken toe te geven.'

'In architectuur bestaat een delicate relatie tussen individu en gemeenschap,' stelt Jeroen Geurst (Geurst & Schulze). 'In je werk word je gedwongen een positie in te nemen hoe die verhouding tot uitdrukking moet worden gebracht. Ik zie om me heen een overdaad aan individualisme. Als reactie neigen wij in ons werk naar een soort saaiheid. Ik geef heel veel om de Nederlandse traditie, waarin Berlage voor mij een grote bete-

kenis heeft. Wij willen meer vormgeven aan de gemeenschap dan aan dat ene gebouw.'

CONCEPTUEEL

Kees Kaan zegt de bouwheer van weleer te missen. 'Architecten zijn communicatoren in een ingewikkeld proces geworden. Zij moeten vaak het hele project dragen en over allerlei obstakels heen zien te brengen. Je zit steeds met wisselende coalities van consortia, collectieven, instituties en ontwikkelaars aan tafel. Met gedelegeerde opdrachtgevers die net zo makkelijk midden in dat proces van baan veranderen, zodat jij als architect de hele zaak aan de vervanger moet uitleggen. Daarin schort het aan continuïteit. Het ontbreken van een soort bouwheer heeft ervoor gezorgd dat andere werkwijzen en strategieën zijn ontstaan. Daarbinnen gaat het in de architectuur van gebouwen steeds meer om concepten. Die mobiliseren krachten en machten. Ik zie daarin de verklaring voor die enorme toename en populariteit aan conceptuele architectuur. Het vervelende is dat zo'n architectonisch idee een soort genereus ontvangend mandje is, waarin iedereen naar believen wat kan gooien.'

Architect zijn, schrijven Claus en Kaan in hun monografie, gaat niet over architectuur. Het is een houding. 'Het is eigenlijk een positiebepaling ten opzichte van architectuur,' voegt Kees Kaan er aan toe. 'Het is karakter en persoonlijkheid. Maar het is ook elke dag naar je kantoor gaan.' Hij beaamt dat die verwoording door haar nuchterheid het zicht op het bestaan van een diepere drijfveer kan benemen. Maar hij plaatst zich niet in de in Nederland zo bezongen 'kunst van het weglaten'. 'Wij hebben geen a priori houding. Eigenlijk wil ik het liefste zo bouwen dat het oordeel zo lang mogelijk wordt uitgesteld, doordat niets op voorhand om specifieke aandacht vraagt. We doen dat door architectuur op het randje te zetten. Door spanning te creëren met slechts enkele ingrediënten. Soms zelfs zó, dat in een bakstenen gevel alleen de scharnieren van verder buitengewoon doodgewone aluminium ramen het expressieve element vormen.'

In zijn Haagse kantoor, gehuisvest in een verzamelpand met uitzicht over het terrein van de voormalige gemeentelijke vuilverbrandingsinstallatie, merkt Jeroen Geurst op hoe het gebied, dat door de gemeente de uitstraling van openbaar

terrein is gegeven, alsnog sluipenderwijs in privé-gebruik wordt genomen. 'Toch weer verlies van een stukje openbare ruimte.' Hij koestert de samenbindende factor van een gemeenschap. 'Een eeuw geleden gaven baksteen en de toen beschikbare bouwtechnieken de gemeenschappen karakter. Daarin lag een vanzelfsprekendheid van een gedeeld verleden besloten die nu dreigt te verdwijnen, zo ondergesneeuwd als we lijken te raken door de uitingen van individualiteit. Ik ben niet principieel tegen een vorm van exhibitionisme in architectuur. Voor publieke gebouwen als een operagebouw kan dat, of voor een hoekpand, maar voor de rest zie ik het liever in de rij. Ik ontleen onze ontwerpelementen meestal aan de gemeenschap van gebouwen. Natuurlijk moet een gebouw of een woningbouwcomplex interessant zijn, maar niet door te imponeren of door de naburige bebouwing nadrukkelijk te overtreffen.'

Weg van het grote gebaar. Kan het met minder? Voor Peter Drijver betekent dit het bewust afzien van middelen, zonder op principiële wijze soberheid heilig te verklaren. 'Het vergt vaak juist méér op bouwkundig terrein. Ik vind het een deugd als

'In architectuur
bestaat een
delicate relatie
tussen individu en
gemeenschap.'

'Calvinisten associeer ik met mensen die zichzelf niets gunnen, dat lot wil ik onze gebouwen niet beschoren laten zijn.'

Woningbouw te Valkenswaard (Geurst & Schulze) Foto: Piet Rook

gebouwen massa uitstralen. Anders doen ze niet mee in het grotere geheel. Ze moeten op een heldere manier op de grond staan, of eigenlijk daaruit oprijzen. Daarmee ga ik tegen die wens van ontmaterialisering in, waarin alles dun moet zijn, omdat anders juist die vermaledijde massa ontstaat. Maar wat is die wil naar ontmaterialisering anders dan een artistieke drang iets te suggereren wat niet kan en te ontsnappen aan die domme bouwmaterialen?'

LUXE SOBERHEID

Calvinistisch? Kees Kaan moet er hard om lachen. 'Daar voelen wij ons ver van staan. Als er in ons werk sprake is van versobering, dan vloeit dat niet voort uit een vooropgezette houding ten aanzien van het ontwerp, of een buiten de architectuur gelegen opvatting over een plicht tot soberheid. Wij kunnen ook heel goed een vorm van decoratie toepassen als het project volgens ons daarom vraagt. Het heeft ook met lol in het vak te maken.'

'Calvinisten associeer ik met mensen die zichzelf niets gunnen,' zegt Jeroen Geurst. 'Dat lot wil ik

onze gebouwen niet beschoren laten zijn. Een gebouw moet wel kunnen boeien. Maar wat er misschien mee te maken heeft, is dat ik het maken van gebouwen als een hele verantwoordelijkheid ervaar. Daarin gaat het in de eerste plaats om het functioneren van het gebouw, daarna om zijn relatie tot de omgeving of stad, de manier waarop het gebouw daarin ruimte maakt. En tot slot om op de opgave dat een gebouw er over pakweg 20 jaar nog fatsoenlijk uit zal zien.' Misschien is het daarom niet verwonderlijk dat Geurst zelf zegt vooral vanuit een structuur te werken. 'Eigenlijk wil je een kraakheldere vorm,' stelt hij, 'maar wil je tegelijkertijd ook poëzie. Je hoopt dat het poëtische uiteindelijk de structuur en het systeem overstijgt, of tenminste daar helemaal mee is vervlochten. De weg die ik daarvoor bewandel is het zoeken naar het banale, het gewone, maar op zo'n manier dat hopelijk poëzie ontstaat. De strijd is om het niet dor te laten worden, niet intellectueel zuinigjes. Ik noem het wel eens luxe soberheid.'

Bart de Vries

Op een ochtend treffen de stedenbouwkundige Ashok Bhalotra (Kuiper Compagnons) en architecte Francine Houben (Mecanoo) elkaar om te praten over een onderwerp dat niet elke dag opkomt: spiritualiteit in architectuur en stedenbouw.

Kathedraal Sainte Cécilia, Place St. Cécile in Albi: massief silhouet dat het plein in een bleekrode gloed zet (foto Jannes Linders)

Onder **ongelovigen**

Zelf hebben ze betrekkelijk onbewust de geest proberen te vangen in de wijken en buurten die ze hebben ontworpen, zoals Kattenbroek en Prinsenland. Maar het gesprek gaat verder, over de betekenis van rituelen, over concentratie, ceremonies en de schoonheid van ruïnes. Waar de dwang tot bekering uit is, daar kan de vrijheid heersen.

Het gesprek begint met een biecht. Zowel Ashok Bhalotra als Francine Houben zijn niet gelovig. Bhalotra mag dan van origine hindoe zijn, hij bekijkt het geloof en de kerk met distantie. Dat neemt niet weg dat hij gefascineerd is door religieuze omstandigheden. Zijn eerste kennismaking met Nederland was een bezoek aan Moerdijk, op een zondag nota bene, waar hij de gelovigen aan twee zijden van de straat kerkwaarts zag gaan, de ene helft in het zwart en met hoeden op, de andere lichter gekleed en dus ook minder godvrezend. Aan het einde van de straat moesten deze rijen elkaar kruisen om hun eigen kerk te bereiken. Fascinerend, zegt hij na al die jaren, hoe dat vanzelfsprekend en zonder enige wanklacht ging.

Francine Houben is weliswaar katholiek opgevoed in Limburg, maar evenmin gelovig. 'Ik kom wel uit een klimaat waar men van ceremonies houdt. Mijn ouders vallen van hun geloof af, als ik bekend zou staan als een katholiek meisje. Voor hen ben ik een atheïst.' Laten ze nu beiden tot hun eigen verrassing toch met de religie in aanraking zijn gekomen, Bhalotra met de ver-

Verstilling en bezinning. De kapel van de Heilige Maria der Engelen op de Crooswijkse begraafplaats in Rotterdam, ontwerp Mecanoo (Francien Houben), kent een kobaltblauw interieur waarin spiritualiteit bijna tastbaar wordt door de filtering van het licht door het dak. (foto's Christian Richters)

Een kerk is niet alleen religie, maar ook een centrum van bezinning.

bouwing van de studentenkerk in Nijmegen, en Houben met de bouw van een nieuwe kapel op een begraafplaats in Rotterdam. Wat haar nog het meest trof was een lovende kritiek in het Italiaanse blad *Domus* over die kapel. De kop boven het artikel 'Niet alle Hollanders zijn calvinistisch'. Terwijl de Nederlandse kritiek wat zuinig was, kwam de zegen vanuit onverdachte hoek, teken dat het goed is om je werk eens van een afstand te laten bekijken.

Hoewel ze beiden niet gelovig zijn, onderkennen ze wel de invloed van religieuze architectuur, de contemplatie die wordt afgedwongen in de Japanse tempels maar ook in de kerken van de Dominicaner priester Dom van der Laan of het klooster van Le Corbusier. Moderne architectuur is meer aan geloof gelieerd, dan je zou denken.

Ze hebben zich beiden laten verrassen door het onderwerp van het gesprek: spiritualiteit. En nog specifieker, de betekenis van de kerk in een wijk. Bhalotra en Houben kunnen er over meepraten omdat ze beiden wijken op hun naam hebben geschreven, respectievelijk Kattenbroek in Amersfoort (en Vathorst, dat op het punt staat te worden gesticht) en voor Mecanoo Prinsenland en Nieuw Terbregge in Rotterdam. Houben plaatst een correctie. 'We spreken natuurlijk over een heel andere schaal, Kattenbroek is een wijk met bijna tienduizend inwoners, in Prinsenland hebben we niet meer dan 550 huizen gebouwd en dan ook nog voornamelijk sociale woningbouw.' Wat de grote Vinex-locaties zo ontberen, daar zijn ze het over eens, is het eenzijdige programma, woningen, woningen en nog eens woningen. Waardoor de bonte architectuur ook nog eens een ziel lijkt te missen.

Kerken staan er in Prinsenland niet, hoewel Houben het gebouw 'Het Schip' wel als een religieus baken beschouwt. 'Die programma's voor een nieuwbouwwijk zijn zo arm dat je naar een collectief moment zoekt. Voor mij is dat het Schip. We hebben een klok aan de gemeenschap geschonken, de aannemer de masten. Symbolen heb je nodig. Ik beschouw het als een culturele opdracht dat je let op dat erfgoed, want voor je het weet is het weg.' Bhalotra wil ook de spiritu-

aliteit ruimer nemen dan alleen een gebouw. 'Ik houd van rituelen. Maar dan moet je wel plekken creëren waar rituelen kunnen ontstaan. Voor Vathorst hebben we bij de kunst het thema mythe gekozen, zowel oude als moderne. In de moderne context hoeft dat niet direct een plek te zijn, het kan ook een oud weggetje zijn met gevallen bomen, waar de wortels zijn blootgelegd. Zoiets krijgt meteen spiritualiteit, de manier waarop de natuur openligt. Bij Kattenbroek ben ik wel bewust uitgegaan van een mythe, het verhaal van Polypholos, als leitmotiv voor de stedenbouw. Dwars door die wijk loopt als centrale as de Laan der Hoven. Dat de kerken naast die as staan, heb ik bewust gedaan. Ze moesten niet loodrecht op de as staan. Ik vond het belangrijk, dat je het oneindige in het denken toelaat.'

TEGENSTELLING

Een kerk is niet alleen religie, maar ook een centrum van bezinning. 'In de studentenkerk in Nijmegen is ook plaats voor islamieten, voor hindoes. In het schip ligt een aula waar alles kan. Het donkere, dichte van het bestaande gebouw spreekt me aan, omdat het streng is. Ik heb dat letterlijk uitgehold door de vloer open te breken en dat aangevuld met een glazen vleugel ernaast. Een skelet waar het landschap doordringt.' Hier heeft hij de tegenstelling tussen het gesloten baksteen gebouw en de glazen uitbreiding aangescherpt.

Een kerk is meer, beaamt Houben. 'Het heeft in externe zin betekenis voor de wijkbewoners. Voor mijn kapel gaat dat niet op, omdat ie tamelijk verborgen ligt op een begraafplaats, nota bene bij mij in de buurt, zonder dat ik de plek kende. Ik heb niet alleen die kapel gemaakt, maar ook nog een kerk tot theater verbouwd, voor de Theatercompagnie op de Amsterdamse Kloveniersburgwal. Het verschil tussen kerk en theater is niet groot. De theater is uit de kerk ontstaan, zou je kunnen zeggen.'

In het maandblad *Opzij* van februari bekende Houben tot ieders verrassing dat ze na het ontwerpen van de kapel wel toe was om een kathedraal te bouwen. Bhalotra, vaderlijk: 'Dat begrijp

Contemplatie in architectuur: woningbouw van Mecanoo in het Vondelpark te Utrecht (foto's Christian Richters)

ik wel, dat is de leeftijd. Dan komt reflectie op.' Houben: 'Die uitspraak was eigenlijk een grapje, maar het is waar. Ik houd van ceremonies, van het binnen komen nadat je eerst het grint onder je schoenen hebt gevoeld en gehoord. Het is een architectonische opvatting maar ook een levensopvatting. Belangrijke gebeurtenissen in het leven hoor je met elkaar te vieren, geboorte, dood.' Bhalotra: 'Dat geldt voor mij ook. Ik vind het water om die reden in Vathorst zo belangrijk, of preciezer nog water en bomen. Geluiden, rituelen, ceremonies, daar draait het om.' En geur, vult Houben aan. Beleef je die zintuiglijke ervaringen op je elfde of twaalfde jaar, dan draag je ze je hele leven mee. Houben slaat een zijpad in. 'Daarom vind ik het zo belangrijk dat er in een wijk plaatsen zijn waar kinderen avonturen kunnen beleven.' Bhalotra: 'Het landschap is de laatste tijd al veel te veel kapot gemaakt door design.'

Het zintuiglijke van de kapel heeft Houben willen benadrukken door het grint dat je hoort knarsen, de zang van vogels zodra de deur opengaat en het licht dat je door het gat in het plafond ziet binnenvallen waar de wierookwolkjes in die lichtkolom dwarrelen. 'Ik kom toch uit een katholiek milieu, alle broers van mijn vader waren priester, ze zijn ook weer uitgetreden, maar hoe dan ook, je gaat dat toch waarderen, die rituelen en hoe

De studentenkerk op Heijendaal in Nijmegen van Ashok Bhalotra (KuiperCompagnons): spannend contrast van gesloten naar open. Links het bakstenen deel van het gebouw, dat gaandeweg overgaat in een transparante vleugel van glas en hout. Een ellipsvormig koor vormt het hart van de kerk (foto maquette: KuiperCompagnons).

‘Baksteen kan de geest van de tijd laten zien. Voor andere materialen in de moderne architectuur is dat veel moeilijker.’

de lichtstraal het wierook oppakt. Het zijn voor mij rituelen van het leven, die los staan van het geloof.

WOORD IS BEELD

Zijn de uitgekledede hervormde kerken voor een ex-hindoe en ex-katholiek niet bij uitstek fantastieloze ruimtes? Bhalotra schudt nee. 'Het woord is ook een beeld, dat vergeet je vaak. Denk maar aan Paul van Ostayen, die het woord beeld laat zijn, maar ook klank. Opeens hoor je het. Het woord is meer dan geschreven tekst, die alle zintuigen in werking stelt. Je hebt behoefte aan concentratie, en die kun je op twee manieren afdwingen. Door stilte of in een ruimte waar stilte vervangen wordt door geluid. Je ziet in alle geloven, dat de concentratie wordt verhoogd door samenzang. Toen ik twaalf of dertien jaar oud was en graag alleen wilde zijn, was de mooiste plek voor mij op het perron van het station van Delhi, waar voor de aankomst van de trein duizenden mensen stonden. Daar was iedereen zo met zichzelf bezig dat ik het ook kon zijn. Ik kon een afstand nemen van alles en iedereen.'

Houben: 'Ik kan in mijn kapel ook uren zitten. En waarom? Het is die ontmoeting tussen het aardse en hemelse licht, denk ik. En door het spel van licht en donker, en het geluid. Je beleeft het als een oase in de stad, zoals ook de begraafplaats in de stad ook.' *Bhalotra:* 'Dat is ook het enige voordeel dat ik van begraafplaatsen zie, fascinerende oases in een stad.'

Hadden ze zelf dergelijke oases in hun wijken willen scheppen? Bhalotra komt met een intrigerend idee, dat de geluidswal aan de kant van de wijk gloeiend zou overlopen naar de woningen en tegelijk de begraafplaats zou herbergen. En als contrast daarmee, aan het eind van het park: dat zou een hoerenbuurt moeten zijn. Sex en dood, als rituelen van het leven waar we volgens hem te vaak omheenlopen. Al die facetten die je normaal achter een hek zou stoppen, zegt hij, maar die hij dit keer manifest maakt in De Verborgene Zone van Kattenbroek. 'De droom van Polypholos is een verhaal over spiritualiteit,

romantiek en erotiek, het verhaal belichaamt als zodanig de strijd tegen de heersende kerk in de 15e eeuw. De essentie is dat je dingen zichtbaar maakt, die gewoonlijk verborgen zijn. Nee, een begraafplaats heb ik daar niet kunnen maken. Jammer. Maar in plaats daarvan ligt er een vijver in het hart van de wijk, als oase.'

De kerken en moskeeën hebben, zegt Bhalotra een andere doelstelling dan hij zelf met het geloof heeft. 'Ze willen een duidelijke binding aangaan, dwangmatig soms, door het overdimensioneren van de rituelen. Dan gaat de klank ook een negatieve rol spelen, door het creëren van angst en onzekerheden. Dat is het voor mij niet. Voor mij moeten het ruimtes zijn waar je komt om je te bevrijden, want dat is het conflict tussen de spiritualiteit en de religie. Het is het thema dat ik ter discussie heb gesteld in de kerk in Nijmegen. Een kerk als een ruïne vind ik daarom ook zo bevrijdend. Je voelt dat er iets gebeurd is, maar dat het gebouw bevrijd is van de dwang naar bekering en overtuiging. Als dat element uit een moskee of kerk is gehaald, is het de mooiste plek van de wereld.'

Houben: 'Mooier dan schoonheid is de ruïne van de schoonheid. Ik denk dat mijn gemetselde muur in het Openluchtmuseum een prachtige ruïne zou kunnen worden, en eigenlijk is de inrichting van het Trusttheater ook een ruïneconcept. En misschien is dat ook wel de bestemming van mijn kapel.'

Bhalotra: 'Baksteen kan die geest van de tijd laten zien. Voor andere materialen in de moderne architectuur is dat veel moeilijker; die krijgen niet de kans mooi oud te worden.'

Houben voert nu haar gebouwen overwegend uit in baksteen, ruw gemetseld zoals bij het Isala-college, of als collage in het Openluchtmuseum. 'Omdat ik de essentie van dit land wilde aangeven, de rivieren die de klei hebben aangevoerd, waaruit wij dan eeuwen lang onze huizen hebben gebouwd. Het narratieve in architectuur spreekt me zeer aan.' En dat narratieve zit ook in de gebouwen voor het geloof.

Haar vrije gedachte om na de kapel een kathedraal was weliswaar een grapje, het heeft

Francine Houben wel een telefoontje van de bisschop opgeleverd. Of er over dat onderwerp eens verder gesproken zou kunnen worden. Maar waarom zou een moderne architect niet een plaats voor bezinning kunnen bouwen? Niet de geringsten hebben dat gedaan, van Tadao Ando tot Mario Botta, die een kathedraal bouwde in Evry, een voorstad van Parijs? Ashok Bhalotra komt met het voorbeeld van Aldo van Eyck. 'Als niet gelovige had hij er moeite mee een kerk te ontwerpen. Hij begon er in gesprekken heel vaak over. Enerzijds was hij gefascineerd, anderzijds voelde hij zich te veel anarchist. Ik heb dat ook. Ik ben een paar gevraagd een tempel te ontwerpen. De eerste keer was zeven jaar geleden. Ik weigerde. Daar begin ik niet aan. Maar als je er over nadenkt, zeg ik nu: het is niet verkeerd. Als je een school ontwerpt voor hindoestaanse leerlingen in Den Haag, waarom dan geen tempel? Ik maak die school nu, het is een moeilijke stap voor een niet-gelovige, want je moet al die verhalen van de priesters aanhoren over veda's en kleuren. Ik heb het teruggebracht tot de essentie, de basisgedachte is de lotusbloem, die niet zichtbaar is. Misschien werkt het wel heel bevrijdend als je tussen twee geloven leeft in Nederland.'

Jaap Huisman

Vergeeten

Ze zijn er nog met honderden.

Rond de vijftienhonderd is het
getal dat zelfs genoemd wordt: de
kerken uit de periode van de
Wederopbouw, de Nederlandse ver-
sie van het Wirtschaftswunder.

Soms wat smoezelig geworden, met
een nieuwe aanbouw erbij, of juist
leegstaand, wachtend op herbe-
stemming of sloop. En die sloop zet

door. De eerste reeks
na-oorlogse kerken is al neerge-

haald en de verwachting is dat
zeker de helft de komende jaren

niet meer zal halen.

De gelovigen kerken niet meer of

zijn niet meer gelovig.

Interieur kkk Jozefkerk te Brunssum, architect A. Schwenicke, 1959

(foto: Kim Zwarts)

Links: NHK kerk te Bant, architect Wegener Sleeswijk, 1959 (foto: Kim Zwarts).

Rechts: GKN Immanuel te Delft, architect F. Eschauzier, 1960 (foto: Kim Zwarts).

Na - o o r l o g s e   b a k s t e e n k e r k e n m o n u m e n t e n

M

idden jaren negentienzestig begon de teruggang door te zetten. Met de katholieken voorop en de hervormden en gereformeerden in hun voetspoor, vond de ontkerkelijking plaats met tussenpozen van telkens een decennium. De meest recente stand van zaken spreekt boekdelen. In 1999 was 63% van de Nederlandse bevolking niet meer aangesloten bij een kerkgemeenschap. In 2010 zal dit naar verwachting oplopen tot 67%. Van de resterende leden van kerkgenootschappen zal in 2010 slechts 12% van de katholieken om de twee weken naar de mis gaan. De cijfers zijn afkomstig van het Sociaal-Cultureel Planbureau.

Uit de aard der zaak zijn de meeste van de kerken uit de Wederopbouw ooit neergezet in nieuwe wijken, en juist hier hebben de laatste decennia ook belangrijke demografische verplaatsingen plaats gevonden. Volgden in de jaren na de oorlog de kerken de gelovigen in hun trek naar de buitenwijk, nu hebben nieuwkomers met vaak heel andere geloven hun plaats ingenomen. De kerk lijkt zich tegenwoordig weer op het stadscentrum te concentreren, en daar staan de aloude gebouwen, bekend, knus, welgedaan en ook als monument zeker geapprecieerd.

Maar die naoorlogse kerkgebouwen vormen een bestand aan architectuur dat niet verloren zou mogen gaan, althans niet meer de huidige kaal-slag. Was de kerkbouw tussen de beide wereldoorlogen niet zeer gedurfd (op de wel zeer exuberante baksteen-expressionismen van gereformeerd architect Egbert Reitsema na) en kwam men in dit genre geen Zonnestraal, geen

Van Nelle-fabriek tegen, na de Tweede Wereldoorlog veranderde dat allemaal.

Alles kon blijkbaar: modern, traditioneel, vernieuwend, reactionair, met zelfs hier en daar een gewaagd stukje proto-postmodernisme. Denken we aan het naoorlogse kerkgebouw, dan denken we wellicht in beton. Maar zo was en is het niet. Velen, zeer velen ook van de modernistische kerkgebouwen, zijn in baksteen uitgevoerd, soms half baksteen-half beton, en in voorkomende gevallen combineren de gebouwen een beton exterieur met een baksteen interieur.

STORTVLOED

Twee factoren hebben meegespeeld in de kerkbouw van na de oorlog. In oorlogsgebieden waren veel kerken beschadigd of geheel vernield, in Rotterdam natuurlijk nog het meest, maar ook aan de rivierzomen, waar de grote artillerieduels werden gehouden, in Noord-Limburg, Brabant, Nijmegen, Arnhem, waren kerken kapotgeschoten of opgeblazen.

In november/december 1945 deed het Bureau van Algemene Commissarissen voor den Wederopbouw een brochure met richtlijnen uitgaan die onder meer stelde dat kerknieuwbouw 'aan eischen van soberheid' moest voldoen. Tot diep in de jaren vijftig is hieraan gehoor gegeven, mede ingegeven door het voortdurende gebrek aan bouwmaterialen. Baksteen stond op de bon. Zo verkreeg men snel gebouwde, inderdaad sobere, kleine gebouwen die soms nogal boers, maar lang niet onsympathiek aandoen. Later zou die boerderijvorm, om andere redenen, met

NHK De Ark te Amsterdam,

architect P. Zandstra,

1961 (foto: Kim Zwarts).

name terugkomen bij de nieuwbouw in de IJsselmeerpolders – een agrarische gemeenschap tenslotte. De tweede factor is van groot belang in de jaren negentienvijftig en –zestig: de enorme uitbreiding van het bouwkundig areaal in Nederland. Wijk na wijk werd uitgebreid aan de grootste stad en aan het kleinste dorp. Er was beweging in de gelovigen – ze waren niet alleen meer in de centra te vinden, maar kwamen in groten bonken van nieuwbouwwijken terecht. De kerk vreesde aanvankelijk de aansluiting met haar klandizie te missen. Maar waar de gelovige naar toe ging, volgde de kerk al snel en vaker nog was deze mee ingepland in de nieuwbouw. Waar een nieuwe wijk verrees, kwam ook de hervormde kerk, de katholieke kerk, de gereformeerde kerk, en in voorkomende gevallen volgden zelfs nog nieuwe lutherse of doperse en remonstrantse kerken.

Een ware tsunami aan kerken heeft Nederland in die jaren overspoeld, een stortvloed van wisselende kwaliteit. Aan financiën vooralsnog niet veel gebrek. De kerkbouw was verpolitiekt zoals de politiek nog altijd verkerkelijkt was.

STIJLEN, VORMEN, INHOUDEN

Alles is toen gebouwd, iedere denkbare vorm in elke inhoudsmaat en in alle moderne of behou-

dende stijlen. Opvallend hierbij is de rol van de baksteen, die gebruikt werd om een welbewuste ritmiek aan te brengen, met structuur en oppervlak te spelen, zowel interieur als exterieur.

Tal van baksteen interieurs tonen vaak met groot effect het materiaal bij de mogelijkheid de wanden diepte en reliëf te geven door individuele stenen vooruit te laten springen, of variabel gekleurde steen te gebruiken. Binnen en buiten zijn af en toe de baksteenreliëfs te vinden die altijd weer een esthetische verrassing vormen.

Het gebruikte spectrum aan vormen en stijlen na de oorlog is fenomenaal groot.

Er zijn kerken die als bakstenen zeeschepen door het bouwland ploegen, er zijn burchten, gesloten dozen, dozen met spleten, met horizontale spleten, met verticale spleten, hellende vlakken, piramides, gedraaide torens, boerderijen, kerken in de Thunderbids-stijl van de internationale luchthaven van rond 1956. Neo-expressionisten slaan los met spitsen en breuken, kerkgebouwen vertoonden zich in de mimicry van brandweeroefentorens, ze hadden golvende daken, ribbelende, aangescherpte daken, tentdaken, er waren kerken als huizen, kerken als garages, de basiliek bleek uit haar schijndood opgestaan, de kruisvorm keerde terug, en daartussendoor, altijd weer, de meest

modernistische experimenten. Opvallen, opvallen en markeren, dat is de beeldtaal. Nog altijd vormt in die jaren de kerk, maar nu samen met het winkelcentrum, het middelpunt van de nieuwe wijk. Later zal dat veranderen en trekken kerken bij winkelcentra in. Verkeerd. Wie niet duidelijk adverteert verliest terrein.

Het is ook de tijd waarin de toren blijkbaar definitief los raakt van de kerk, of vervangen is door een reusachtig kruis of een andere markingsvorm, en bij veel gebouwen verdwijnt de toren zelf geheel en moet een plotse omhoogreiking van het dak opwaartse wegen in gedachten brengen. Wat veel van deze naoorlogse kerken ook nog tot een genot maakt, is hun consistent doorontworpen interieur. De architect bemoeide zich nog met onderdelen als liturgisch centrum, banken, zijruimtes, kansel, doopvont, altaar of avondmaalstafel.

Licht is in de kerken van Wederopbouw een bijna nog grotere factor dan voorheen. G. Drexhage's Maranathakerk in Dordrecht (1966) en de Ontmoetingskerk in Loosduinen (1969) zijn er de meest extreme voorbeelden van, maar bijna iedere bouwmeester weet zich met het oude christelijke topos van licht en lichtinval tamelijk voordelig te redden.

GKN Opstandingskerk te
Arnhem, architect Rotshuizen
en Dekker, 1962 (foto: Kim
Zwarts).

NHK (S.O.W.) Markuskerk
te Utrecht, architect J.B.
baron van Asbeck, 1956
(foto: Kim Zwarts).

RKK Michael te
Emmeloord, architect P.
Starmans, 1955
(foto: Kim Zwarts).

'De Nieuwe Stad' in Buitenveldert,
Amsterdam (architect K.L. Sijmons)

WAARDEN

Verwachtte men in de jaren zestig nog dat het een relatief kleine stap zou zijn naar 'bedrijfskerken, naar kapellen langs verkeerswegen, in stadions e.d.' (A.J.J. van Rooy), die droom bleek snel voorbij. Ze zijn nooit gebouwd en de idee is nu vervangen door de weinig zichtbare stiltecentra, veelal geïnverteerde, zich bovenal verschuilende bouwsels, het tegendeel van de triomfalistische kerk. Na sloop van een kerkgebouw komt hier en daar een kerkzaal terug van de triomfalistische kerk. Of komt na sloop hier en daar een kerkzaal terug in de op de verkochte grond opgetrokken projectontwikkelaarsdromen. Deze zalen zijn vaak letterlijk ondergeschoven, waarbij een bordje aan de gevel van het project moet wijzen naar de kerk achterom, tweede deur van links.

Voor niet-gelovigen is het verdwijnen van een kerkgebouw een bijna even grote ramp als voor de gelovigen: de toch al zo monotone na-oorlogse uitbreidingswijk verliest haar vaak enige punt van markering en herkenning. De nieuwbouwwijk uit de jaren zestig heeft haar winkels vaak netjes letterlijk onder de hoogbouw galerijen ondergebracht, zodat enkel bus- of tramhaltes en glasbakken nog overblijven als oriëntatie. De kerk is weg, het centrum is weg.

De afbraak van de na-oorlogse kerkgebouwen is begonnen vlak na de sloopgolf van de grote neo-gothische gebouwen in de jaren 1960 en '70. De historische architectuurwaarden van de kerken uit de Wederopbouwperiode zijn in de kerkelijke discussie rond buitengebruikstelling en sloop bijna geen factor van belang geweest. Gelukkig begint dit tegenwoordig wel mee te spelen bij de verschillende kerkgemeenschappen, aarzelend nog, en vooralsnog als laatste argument in een reeks van factoren. De overheid in de vorm van de Rijksdienst voor Monumentenzorg maakt er een attentiepunt van en is bezig aan een inventarisatie, terwijl Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland de waarden van de Wederopbouw-interieurs documenteert. Er wordt zelfs nog gebouwd, misschien tegen heug en meug in. Het bisdom Rotterdam schreef in 2000 een prijsvraag uit voor de kerk in het nieuwe millennium. In de Bijlmer maakte De Nieuwe Stad (Lafour en Wijk, 1992-93) enige furore met vormen die ook in de hier beschreven periode niet hadden misstaan. Wederopbouw is momenteel sexy en misschien komt men nog op tijd om althans enkele van de vlaggeschepen voor sloop te bewaren.

Wim Meulenkaamp

Neutraal

CLAUS EN KAAN BUILDING

In zijn voorwoord bij het boek 'Building', een monografie van het werk van Claus en Kaan (Engelstalige uitgave NAi Publishers 2001, ISBN 90-5662-228-5), schrijft Hans Ibelings dat bij deze architecten de architectonische vorm product noch representatie van functie is. Vorm heeft bij Claus en Kaan een eigen ratio, ongeacht of de functie van een project die vorm in oorsprong heeft opgeroepen. Het lijkt een ingewikkelde verklaring voor de neutrale verschijningsvorm van zoveel gebouwen en woningen van het architectenduo, dat overigens onder gemeenschappelijke naam sinds enige tijd vanuit twee locaties werkt.

Wie dit werk bekijkt – en deze publicatie geeft daar volop gelegenheid toe – wordt getroffen door een ver doorgevoerde soberheid aan de buitenkant. Ibelings wijst in zijn voorwoord op de opvallende pendant daarvan in het interieur; dat is juist kleurrijk, tactiel en ruimtelijk. Strengheid en openheid zijn de twee polaire begrippen die elkaar vaak binnen één project tegenkomen.

De consistentie van het werk van Claus en Kaan wijst al gauw in de richting van een programma-tisch uitgangspunt. Zelf spreken de twee naamgevers van de praktijk niet in dergelijke termen. Ze wijzen weliswaar de drang naar originaliteit bij velen in hun vakgebied af, en prefereren een soort puurheid van vorm, maar er schuilt volgens Ibelings ook een meer profane verklaring voor het verschijnsel. Het bureau heeft simpelweg zoveel opdrachten onder handen, dat er

geen gelegenheid is voor elke opgave een nieuw vocabulaire te ontwikkelen. Maar ook al bouwen Claus en Kaan met elke opdracht hetzelfde gebouw – zoals W.F. Hermans verklaarde telkens hetzelfde boek te schrijven – ook Ibelings komt er niet helemaal uit te benoemen waarin het singuliere samenbindende element dan precies schuilt. Misschien is dat wel het grootste compliment dat hij kan maken.

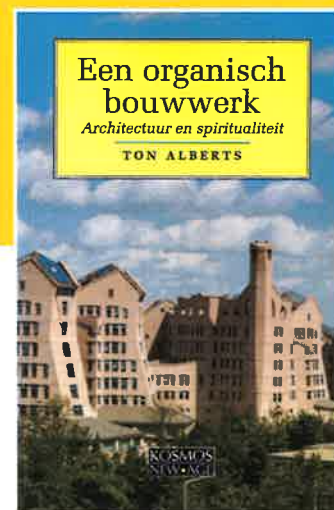
Spiritualiteit

'Een organisch bouwwerk' uit 1990 van Ton Alberts – de in 1999 overleden partner in het architectenbureau Alberts & Van Huut – is waarschijnlijk één van de meest recente architectonische publicaties die spiritualiteit tot in de subtitel centraal plaatst. In het boek weeft Alberts zijn persoonlijke, intellectuele ontwikkeling en zijn vakmatige opvattingen tot een geheel. In een kenmerkende passage vertelt hij hoe voor New College (Oxford) een eeuwenlang gebruik in stand werd gehouden, waarbij de houten dakspanten van de grote eetzaal wanneer nodig werden vervangen door speciaal daarvoor geplante eiken op het landgoed dat de College rijk is. Voor Alberts raakt dit aan het besef dat de mens zich

rekenschap moet geven van zijn tijdelijke bestaan én van dat van de na hem komende generaties. Wie in reïncarnatie

geloofd, weet overigens ook dat bij terugkeer eventuele problemen die zorgeloos voor het nageslacht worden gelaten ook hem zullen treffen. Voor Alberts wellicht een egoïstisch gedachte, maar toch in elk geval een spirituele.

In zijn boekje verbindt Ton Alberts zijn spiritueel ontwaken met een periode in Parijs waarin hij als tweedejaars student tuberculose opdeed. De herstelperiode duurde drie jaar, waarin hij yoga ontdekte en culmineerde in het inzicht dat de twee krachten in zijn leven die hem uiteen leken te drijven ook heel goed samen konden gaan. Hij wijst daarbij naar het ontwerp van een kerkje in Leeuwarden als het scharnierpunt in dit proces. Zijn werk met de metselaars van dat gebouw en de ervaring dat het handmatig werk zelf – wanneer met zorg en betrokkenheid uitgevoerd – de uitdrukking kunnen vormen van een 'geestelijke intentie', hebben Alberts uiteindelijk tot de ontdekking van zijn organische architectuur gebracht. (ISBN 90 215 1631 4 Uitgeverij Kosmos)

Vernieuwde VIBA-presentatie van KNB

Het KNB in De Steeg heeft sinds 24 april jl. een geheel vernieuwde permanente presentatie op de VIBA-Expo in 's Hertogenbosch.

De presentatie informeert over alle duurzaamheidsaspecten van baksteen en de baksteenproductie. Op een verrassende wijze is het thema 'van Klei tot Baksteen' gevisualiseerd. Per fase van de levenscyclus van baksteen wordt ingegaan op de relevante milieuaspecten daarvan voor het milieu. De opzet en vormgeving is zodanig dat de informatie steeds actueel is. Het horizontale deel van de presentatie is tot stand gekomen in een onderlinge samenwerking van

KNB met de organisatie van bestratingsbedrijven in Nederland OBN. De opening van de nieuwe presentatie viel samen met de algemene ledenvergadering van VIBA en werd verricht door de voorzitter van KNB, de heer B. Duijs. VIBA is het nationaal trefpunt voor mens- en milieubewust bouwen, wonen en werken. Het is gevestigd in Den Bosch en dagelijks toegankelijk.

In de Nederlandse bouw worden de kozijnen vrijwel altijd in de ruwbouwfase geplaatst. De kozijnen lopen door blootstelling aan weer en wind, metselspecie en stoten veel schade op. De kozijnen worden vooral ook beschadigd doordat voor het stellen veel gespijkerd wordt.

De kans op schade wordt aanzienlijk verkleind door de kozijnen pas te plaatsen als de ruwbouw helemaal klaar is. Daartoe is het KAPLA-kozijn ontwikkeld. Dit kozijn wordt kant en klaar geplaatst, dus voorzien van glas en volledig afgewerkt, als de ruwbouw en het gevelmetselwerk helemaal gereed zijn. De kwaliteit en de levensduur van de kozijnen wordt hierdoor aanzienlijk verbeterd.

Doordat het kozijn achteraf geplaatst wordt moet de kozijnopening in het metselwerk rondom 6 mm groter zijn dan het te plaatsen kozijn. Probleemloos kan het kozijn dan worden ingehesen.

Dit heeft als groot bijkomend voordeel dat het metselwerk dat door temperatuurwisselingen verplaatsingen ondergaat niet meer gehinderd wordt door de kozijnen. Dit maakt het onder bepaalde voorwaarden mogelijk de dilatatieafstanden (zie ook artikel "het uitzicht" in blad baksteen nr 33) in het gevelmetselwerk te vergroten. Dilataties, die op zich vaak als storend worden ervaren kunnen met de toepassing van KAPLA kozijnen dus verder in aantal beperkt worden.

Om winddicht te kunnen bouwen worden demontabele doorwerkramen geplaatst die als aanslag voor het metselwerk dienen. De doorwerkramen worden vlak voor het plaatsen van de

KAPLA kozijnen verwijderd. Deze doorwerkramen zijn geschikt voor hergebruik. De door de timmerfabrikant geleverde doorwerkramen garanderen de probleemloze passing van de KAPLA kozijnen.

De KAPLA kozijnen hebben een groot aantal voordelen, wij noemen er een paar:

De neggekanten kunnen volledig tot aan de achterkant gevoegd worden omdat het kozijn op het moment van voegen nog niet aanwezig is.

Het kozijn blijft vrij van het metselwerk waardoor het metselwerk vrij kan werken en het kozijn sneller droogt. Dit feit en het in perfecte conditie geplaatste kozijn zorgen voor een langere levensduur waardoor het niet nodig is tropisch hardhout toe te passen. De geest van de steen waakt zo over het tropisch regenwoud.

Het KAPLA kozijn is ontwikkeld door BouwNed en TNO Bouw in samenwerking met Centrum Hout.

De voorlichting over de KAPLA systematiek wordt verzorgd door Centrum Hout. De Houtinformatielijn tel:0900-5329946

Govert Koers

Over veel zaken heeft KNB technische brochures beschikbaar. Klik op www.knb-baksteen.nl of bel, tijdens kantooruren, (026) 4959110.

Kozijnen die tijdens de ruwbouw worden geplaatst, lopen vaak veel schade op voordat het bouwwerk wordt opgeleverd. BouwNed, Centrum Hout en TNO Bouw ontwikkelden daarom onder de naam KAPLA een nieuw kozijnsysteem. KAPLA-kozijnen worden pas kant en klaar geplaatst – dus voorzien van glas en volledig afgewerkt – als de ruwbouw klaar is en kunnen eenvoudig in de vrijgelaten kozijnopening worden ingehesen. Het bijgaande beeld geeft daar een indruk van.

Up to date blijven is een noodzaak en dat geldt zeker voor de brochures die KNB uitgeeft op het gebied van de baksteentoepassing. Drie brochures zijn geheel herschreven en aangepast aan de nieuwste inzichten. U kunt deze brochures via de www.KNB-baksteen.nl bestellen.

Deze drie brochures zijn:

- *Uitvoering van baksteen in buitengevels*
- *Ontwerp- en uitvoeringsrichtlijnen voor de toepassing van baksteen in metselwerk*
- *Bouwfysische eigenschappen en detaillering metselwerk*

Koninklijk Verbond —
van Nederlandse —
Baksteenfabrikanten —

Baksteen is het vakblad van het Koninklijk Verbond van Nederlandse Baksteenfabrikanten (KNB) en verschijnt in controlled distribution drie maal per jaar. Het blad belicht trends in en opvattingen over baksteen en architectuur.